

הסוגיא החמש עשרה – א"ר חלבו א"ר הונא (ו ע"ב)

- [1] אמר רבי חלבו אמר רב הונא: כל הקובע מקום לתפלתו, אלהי אברהם בעזרו, וכשמת, אומרים לו: אי עניו אי חסיד מתלמידיו של אברהם אבינו.
- [2] ואברהם אבינו מנא לן דקבע? דכתיב: וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם (בראשית יט כז).
- [3] ואין עמידה אלא תפלה, שנאמר: ויעמד פינחס ויפלל (תהלים קו ל).
- [4] אמר רבי חלבו אמר רב הונא: היוצא מבית הכנסת אל יפסיע פסיעה גסה.
- [5] אמר אביי: לא אמרינן אלא למיפק, אבל למיעל, מצודה למרהט, שנאמר: ונרדפה לדעת את ה' (הושע ו א).
- [6] אמר רבי זירא: מריש, כי הוה חזינא להו לרבנן דקא רהטי לפרקא בשבתא, אמינא קא מחללי רבנן שבתא. כיון דשמענא להא דרבי תנחום אמר רבי יהושע בן לוי: לעולם ירוץ אדם לדבר הלכה ואפילו בשבת, שנאמר: אחרי ה' ילכו כאריה ישאג (הושע יא ז), אנא נמי רהיטנא.
- [7] אמר רבי זירא: אגרא דפירקא – רהטא.
- [8] אמר אביי: אגרא דכלה – דוחקא.
- [9] אמר רבא: אגרא דשמעתא – סברא.
- [10] אמר רב פפא: אגרא דבי טמיא – שתיקותא.
- [11] אמר מר זוטרא: אגרא דתעניתא – צדקתא.
- [12] אמר רב ששת: אגרא דהספדא – דלויי.
- [13] אמר רב אשי: אגרא דבי הלולי – מילי.
- [14] אמר רבי חלבו כך בכתבי היד, וכן צריך לומר אמר רב הונא: כל המתפלל אחורי בית הכנסת נקרא רשע, שנאמר: סביב רשעים יתהלכון (תהלים יב ט).
- [15] אמר אביי: לא אמרן אלא דלא מהדר אפיה לבי כנישתא, אבל מהדר אפיה לבי כנישתא, לית לן בה.
- [16] ההוא גברא דקא מצלי אחורי בי כנישתא ולא מהדר אפיה לבי כנישתא. חלף אליהו, חזייה, אידמי ליה כטייעא. אמר ליה: כדו בר קיימת קמיה מרר? שלף ספסרא וקטליה.
- [17] אמר ליה ההוא מרבנן לרב ביבי בר אביי, ואמרי לה רב ביבי לרב נחמן בר יצחק: מאי כרום זלות לבני אדם (תהלים יב ט)? אמר ליה: דברים שעומדים ברומו של עולם ובני אדם מזולזלין בהן.
- א. מימרא של רבי חלבו בשם רב הונא, ודיין בה
- ב. מימרא שנייה של רבי חלבו בשם רב הונא, ודיין בה
- ג. מימרא שלישית של רבי חלבו בשם רב הונא, ודיין בה
- ד. דרשות נוספות לתהלים יב ט

- [19] רבי יוחנן ורבי אלעזר דאמרי תרויהו: כיון שנצטרך אדם לבריות פניו משתנות ככרום, שנאמר: כרום זלות לבני אדם.
- [20] מאי כרום? כי אתא רב דימי, אמר: עוף אחד יש בכרכי הים וכרום שמו, וכיון שחמה זורחת, מתהפך לכמה גוונים.
- [21] רבי אמי ורבי אסי דאמרי תרויהו: כאלו נדון בשני דינין, אש ומים, שנאמר: הרכבת אנוש לראשו באנו באש ובמים (תהלים סו יב).
- [22] אמר רבי חלבו אמר רב הונא: לעולם יהא אדם זהיר בתפלת המנחה, שהרי אליהו לא נענה אלא בתפלת המנחה, שנאמר: ויהי בעלות המנחה ויגש אליהו ויאמר ענני ה' ענני (מלכים א יח לו-לז). ענני שתרד אש מן השמים, וענני שלא יאמרו מעשה כשפים הם.
- [23] רבי יונתן אמר: אף בתפלת ערבית, שנאמר: תכון תפילתי קטרת לפניך משאת כפי מנחת ערב (תהלים קמא ב).
- [24] רב נחמן בר יצחק אמר: אף תפלת שחרית, שנאמר: ה' בקר תשמע קולי בקר אערך לך ואצפה (תהלים ה ד).
- [25] ואמר רבי חלבו אמר רב הונא: כל הנהנה מסעודת חתן ואינו משמחו, עובר בחמשה קולות, שנאמר: קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה קול אומר הודו את ה' צבאות (ירמיה לג יא).
- [26] ואם משמחו, מה שכרו?
- [27] אמר רבי יהושע בן לוי: זוכה לתורה שנתנה בחמשה קולות, שנאמר: ויהי ביום השלישי בהיות הבקר ויהי קולות וברקים וענן כבד על ההר וקול שופר (שמות יט טז) וגו'; ויהי קול השופר (שמות יט יט) וגו'; והאלהים יעננו בקול (שמות יט כ).
- [28] איני? והא כתיב: וכל העם רואים את הקולות (שמות כ יד)!
- [29] אותן קולות דקודם מתן תורה הוו.
- [30] רבי אבהו אמר: כאלו הקריב תודה, שנאמר: מביאים תודה בית ה' (ירמיה לג יא).
- [31] רב נחמן בר יצחק אמר: כאלו בנה אחת מחורבות ירושלים, שנאמר: כי אשיב את שבות הארץ כבראשונה אמר ה' (ירמיה לג יא).
- [32] אמר רבי חלבו אמר רב הונא: כל אדם שיש בו יראת שמים, דבריו נשמעין, שנאמר: סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא (קהלת יב יג) וגו'.
- [33] מאי כי זה כל האדם (שם)?
- [34] אמר רבי אלעזר: אמר הקב"ה – כל העולם כלו לא נברא אלא בשביל זה.
- [35] רבי אבא בר כהנא אמר: שקול זה כנגד כל העולם כולו.
- [36] רבי שמעון בן עזאי, ואמרי לה רבי שמעון בן זומא, אומר: כל העולם כלו לא נברא אלא לצוות לזה.
- [37] אמר רבי חלבו אמר רב הונא: כל שיודע בחברו שהוא רגיל ליתן לו שלום, יקדים לו שלום, שנאמר: בקש שלום ורדפהו (תהלים לד טו). ואם נתן לו ולא החזיר, נקרא גזלן, שנאמר: ואתם בערתם הכרם גזלת העני בבתיכם (ישעיה ג יד).

ה. מימרא רביעית של רבי חלבו בשם רב הונא, ודיון בה

ו. מימרא חמישית של רבי חלבו בשם רב הונא, ודיון בה

ז. מימרא שישית של רבי חלבו בשם רב הונא

ח. דרשות נוספות לקהלת יב יג

ט. מימרא שביעית של רבי חלבו בשם רב הונא

מסורת התלמוד

[1] כל הקובע מקום לתפלתו ירושלמי ברכות ד ד, ח ע"ב; להלן בבלי ברכות, סוגיא יז, "א"ר יוחנן משום רשב"י", ז ע"ב. אי עניו אי חסיד מתלמידיו של תוספתא סוטה יג ג-ד, עמ' 231-232. מתלמידיו של אברהם אבינו אבות ה יט. [3-2] ירושלמי ברכות ד א, ז ע"א; בבלי ברכות כו ע"ב. [5-4] ירושלמי ברכות ה א, ט ע"א. [6] ראה בבלי שבת קיג ע"א-ע"ב. [7-13] ראה אבות ד ב. [7] השווה אבות ה יד. [8] השווה לעיל, ו ע"א. [9] ראה בבלי עבודה זרה יט ע"א. [11] ראה בבלי סנהדרין לה ע"א. [12] ראה בבלי מועד קטן כח ע"ב; כתובות עב ע"א. [14] ירושלמי ברכות ה א, ח ע"ד, והשווה להלן, סוגיא כ, "רבא לבניה", ח ע"ב. [15] השווה דברי אביי להלן, סוגיא כ, "רבא לבניה", ח ע"ב. [16] ראה מימרת רבי יוחנן בבלי ברכות סא ע"א; עירובין יח ע"ב. [22-23] השווה אגדת בראשית עו. [22] לעולם יהא אדם זהיר בתפלת המנחה השווה משנה שבת א ב; מימרת רבי יהושע בן לוי בבלי ברכות כח ע"ב, שבת ט ע"ב. ענני שתרד... כשפים הם להלן, סוגיא כה, "יציאת מצרים", ט ע"ב. [25-27] השווה תנחומא א כי תבואן ד; דברים רבה כי תבוא א. [35] שקול זה כנגד כל העולם כולו. השווה ירושלמי ברכות ב ח, ה ע"ג.

רש"י

אלהי אברהם שקבע מקום לתפלתו. בעזרו כדרך שהיה עוזר לאברהם. אל יפסוע פסיעה גסה לפי שמראה בעצמו שעכוב בית הכנסת דומה עליו כמשוי. נרדפה לשון מרוצה משמע, שהרוף רץ לפרקא לשמוע הדרשה. מהליין רבנן שבתא דאמר מר (שבת קיג ע"ב) אסור לפסוע פסיעה גסה בשבת, שנאמר: אם תשיב משבת רגלך. אגרא דפרקא עיקר קבול שכר הבריות הרצים לשמוע דרשה מפי חכם היא שכר המרוצה, שהרי רובם אינם מבינים להעמיד גרסא ולומר שמועה מפי רבן לאחר זמן, שיקבלו שכר למוד. אגרא דכלה שבת שלפני הרגל, שהכל נאספין לשמוע הלכות הרגל. אגרא דשמעתא סברא שהוא יגע וטורח ומחשב להבין טעמו של דבר. אגרא דתעניתא צדקתא שנותנין צדקה לערב לפרנסת העניים שהתענו היום. דלויי להרים קול בלשון נהי ועגמת נפש, שיבכו השומעים. מילי לשמה החתן בדברים. אחורי בית הכנסת כל פתחי בית הכנסת היו במזרח. והכי תניא בתוספתא דמגילה (ג כב) מעין מקדש ומשכן, פניהם למערב ואחוריהם למזרח, והמתפלל אחורי בית הכנסת ואינו מחזיר פניו לבית הכנסת נראה ככופר במי שהצבור מתפללין לפניו, והא דרב הונא מוקי לה לאביי בדלא מהדר אפיה לבי כנישתא. חלף ההוא טייעא סוחר ערבי. כדו בר כדו – שתי, בר – רשות, כי האי דאמרינן בסוכה (מה ע"ב) הא דעיילי בבר. כרום זלות סיפיה דקרא דלעיל. דברים שעומדים ברומו של עולם כגון תפלה, שעולה למעלה. כיון שנצטרך אדם לבריות הוא זל בעיניהם. לראשו להיות נושה בנו, דמתרגמינן כנושה (שמות כב כד) – כרשיא. עובר בחמשה קולות מזלזל בחמשה קולות שבירך בהן הקדוש ברוך הוא את ישראל. אותן קולות דקודם מתן תורה הוון הנך קולות בתראי היינו הנך דאיירי בהו לעיל, וקאמר דנראין היו, ואף על פי שהקול אינו נראה – זה נראה. מביאים תורה בית ה' כי אשיב את שבות וגו' סיפיה דקרא דחמשה קולות דלעיל הוא. בשביל זה שיברא זה. לצוות של"וויץ בלע"ז. גזלת העני והלא אף גזלת העשיר גזלה היא, אלא גזלת העני, שאין לו כלום לגזול ממנו אלא שלא להשיב על שלומו.

תקציר הסוגיא

סוגיא זו מורכבת בעיקר מקובץ של שבע מימרות של רבי חלבו בשם רב הונא. המימרא הראשונה [1], העומדת בראש חלק א, עוסקת בחשיבות קביעת מקום לתפילה, נוהג המיוחס לאברהם אבינו. עניין זה מזכיר את הדרשות שבסוף הסוגיא הקודמת בעניין שאלתו של הקב"ה על המחסיר תפילה בבית הכנסת. המימרא השנייה שבקובץ [4], העומדת בראש חלק ב: "היוצא מבית הכנסת אל יפסיע פסיעה גסה", גוררת אחריה דיון אמוראי: מדובר דווקא ביוצא מבית הכנסת, אבל ריצה לתפילה היא מצווה [5]. לאחר מכן מובא קובץ משני של מימרות אמוראים בנוסח "אגרא דא-ב" [7-13], כשהראשונה שבהן: "אמר רבי זירא: אגרא דפירקא – ריהטא", עוסקת בריצה. המימרא השלישית של רבי חלבו בשם רב הונא: "כל המתפלל אחורי בית הכנסת נקרא רשע, שנאמר: סביב רשעים יהלכון (תהלים יב ט)" [14]. עומדת בראש חלק ג. בעקבותיה מובאים דיון אמוראי ומעשה [15-16], ולאחר מכן דיון נוסף בתהלים יב ט (חלק ד). בראש חלק ה עומדת מימרא רביעית של רבי חלבו בשם רב הונא: "לעולם יהא אדם זהיר בתפלת המנחה" [22], ולאחריה מובאות מימרות דומות בעניין שאר תפילות היום. חלק ו פותח במימרא החמישית בקובץ [25], בעניין שימוח התן וכלה, ולאחריה דיון. חלק ז של הסוגיא הוא המימרא השישית [32], דרשה לקהלת יב יג, הגוררת דיון בפסוק ההוא בחלק ה. לבסוף מובאת המימרא השביעית [37] בחלק ט, הדורשת להקדים שלום לחבר ולהשיב לו שלום, ללא דיון.

כל מימרא וכל דיון זוכים לטיפול נפרד בעיוני הפירוש. המימרא הראשונה שבחלק א נאמרה כנראה במקורה כחלק מהספד, אולי בהלווייתו של אדם בשם אברהם. השוואה בין המימרות בחלק ב למקבילותיהן הארץ ישראליות, מאפשרת שחזור תולדות ההלכה בעניין ריצה בשבת. הדורות הראשונים של אמוראי בבל הקפידו יותר מעמיתיהם בארץ ישראל בעניין זה, והגישה המקלה הארץ ישראלית אומצה גם בבבל בסוף תקופת האמוראים. בעקבות ניתוח הקובץ הכלול בפיסקאות [7-13] מוצע שהקובץ המקורי היה של חמש מימרות, כולן דוגמאות ופירושים לכלל שבמשה אבות ד ב: "מצוה גוררת מצוה... שכר מצוה מצוה". בדוגמאות אלו מוזכרות מצוות לוואי הנגזרות מעיסוק במצווה בסיסית יותר (לדוגמה: "אגרא דבי הלולי – מילי": המשתתף בחתונה זוכה במצוות שימוח התן וכלה, אבל גם שומע דברי תורה). לקובץ זה נוספו שתי דוגמאות הומוריסטיות, המצביעות על מקרים שבהם אין המצווה גוררת מצווה נוספת: "אגרא דכלא דוחקא" ו"אגרא דבי טמיא שתיקותא". השתתפות בכלה אמנם מזכה במצוות תלמוד תורה, אך גוררת אחריה רק צפיפות; וביקור בבית האבל אמנם מזכה במצוות ניהום אבלים, אבל גורר אחריה רק שתיקותא, ההפך מ"מילי", כלומר ביטול תורה. ניתוח חלק ג והשוואת המימרות שבו למקבילותיהן, מגלה גיוון ביחס האמוראים לתפילה בציבור. רבי יהושע בן לוי מבקר את אלו העוברים ליד בית הכנסת בשעת תפילה ואינם נכנסים להתפלל. רב הונא, בסוגיא שלנו, מבקר גם את אלו המשתתפים בתפילה הציבורית, אבל עומדים בחוץ, ואילו אביי, בהערותיו לשתי מימרות אלו, מגביל את הביקורת למקרים שבהם ניכרת הפרישה מן הציבור ברבים. ניתוח חלק ד מגלה שהמילה "כרום" בתהלים יב ט התפרשה על ידי אמוראי ארץ ישראל לשון chroma, "צבע" ביוונית, אך בבבל לא הכירו מילה זו, וחשבו שמדובר בשם עוף. ניתוח חלק ה מגלה שאזהרתם המקורית של רב הונא ורבי יונתן היתה בעניין תפילת מנחה דווקא, וזאת משום שקל לשכוח אותה באמצע היום. רב נחמן בר יצחק סבר שמדברים אלו משתמע שתפילת מנחה חשובה יותר מתפילת שחרית, שאף היא חובה, ולכן הוסיף אזהרה דומה בעניין שחרית. עורך מאוחר הסב את דברי רבי יונתן לעניין ערבית, ובכך השלים את האזהרות בעניין שלוש התפילות היומיות. חלק ו מוצג באופן לא כרונולוגי. הפירוש עוסק בסידור מחדש של החומר ושחזורו באופן כרונולוגי. שתי המימרות האחרונות שבחלקים ז ו ט, מתפרשות אף הן בעיוני הפירוש.

מבנה הסוגיא ומהלכה

סוגיא זו מורכבת בעיקר מקובץ של שבע מימרות של רבי חלבו בשם רב הונא.¹ על כל המימרות, פרט לאחרונה, מוסבים דיונים תלמודיים. שניים מן הדיונים התלמודיים גררו אחריהם קובצי משנה. בעקבות המימרא השנייה של רבי חלבו בשם רב הונא [4] התפתח דיון על ריצה בשבת ולבית הכנסת (חלק ב), ואגב כך הובא קובץ של מימרות בלשון "אגרא דא'ב'" [7-13], כשהראשונה שבהן היא מימרת רבי זירא: "אגרא דפרקא – רהטא" [7]. בעקבות המימרא השלישית של רבי חלבו בשם רב הונא [14] התפתח דיון על הרישא של תהלים יב ט (חלק א), ואגב כך הובא קובץ דרשות על הסיפא של אותו פסוק (חלק ד).

המימרא הראשונה [1], השנייה [4] והשלישית [14], עוסקות בבית הכנסת, והמימרא הרביעית [22] – בתפילה. המימרא הראשונה עוסקת בחשיבות התפילה במקום קבוע, דבר המזכיר את המימרות האחרונות שבקובץ הקודם על דאגתו וכעסו של הקב"ה המופנים כלפי מי שרגיל בבית כנסת ואינו מגיע יום אחד, ונראה שמשום כך הובא קובץ זה כאן.

עיוני פירוש

[3-1] אמר רבי חלבו אמר רב הונא: כל הקובע מקום לתפלתו, אלהי אברהם בעזרו, וכשמת, אומרים לו: אי עניו אי חסיד מתלמידיו של אברהם אבינו. ואברהם אבינו מנא לן דקבע? דכתיב: וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם (בראשית יט כז), ואין עמידה אלא תפלה, שנאמר: ויעמד פינחס ויפלל (תהלים קו ל)

להלן, בסוגיא יז, "אמר רבי יוחנן משום רשב"י" (ז ע"ב), מצאנו מימרא תנאית בשבח קביעת מקום לתפילה, שיש לה אותה פתיחה:

ואמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בר יוחאי: כל הקובע מקום לתפלתו, אויביו נופלים תחתיו, שנאמר: ושמתי מקום לעמי לישראל ונטעתיו ושכן תחתיו ולא ירגו עוד ולא יוסיפו בני עולה לענותו כאשר בראשונה (שמואל ב ז ז).

יש לתמוה על כך ששתי מימרות מתייחסות לאותה תופעה, ולשתייהן אותה פתיחה. גם תוכן המימרות מפתיע: מה יסוד השבחים המורעפים על ראש מי שקובע מקום לתפלתו: מה הקשר לענווה ולחסידות? ומדוע מוזכרת בשתי המימרות התגברות על אויבים, במימרת רבי יוחנן בשם רבי שמעון בר יוחאי במפורש, ובמימרת רבי חלבו בשם רב הונא במרומו, בלשון "אלהי אברהם בעזרו", לשון "כי אלהי אבי בעזרי ויצילני מחרב פרעה"? ואף הפסוק שממנו מוכח שאויביו של הקובע מקום לתפלתו נופלים תחתיו, מפתיע: אמנם מדובר שם ב"מקום לעמי ישראל", אבל לא דווקא לתפילה. העניין מפתיע במיוחד על רקע האלטרנטיבה: במקום לשבח את הקובע מקום לתפילה, אפשר היה לנסח את העניין כדרישה, כפי שמצאנו בירושלמי ברכות ד ד, ח ע"ב:

רבי אבא רבי חייא בשם רבי יוחנן: צריך אדם להתפלל במקום שהוא מיוחד לתפלה. ומה טעם? בכל המקום אשר אזכיר את שמי (שמות כ כ). אשר תזכיר את שמי אי כתב כאן, אלא בכל מקום אשר אזכיר.

אמר רבי תנחום בר חנינא: צריך אדם לייחד לו מקום בבית הכנסת להתפלל. ומה טעם? ויהי דוד בא עד הראש (שמואל ב טו לב), אשר השתחוה שם לאלהים אין כתיב כאן, אלא אשר ישתחוה שם לאלהים.

1 המימרא השלישית מובאת במקצת העדים בלשון "אמר רב הונא", ללא רמז לרבי חלבו, אך נראה שמדובר בשיבוש. ראה להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [14].

דומה שניתן להבין את המימרות שבבבלי מתוך הנחה שהמושב בחיים שלהם הוא ההספד. יש להניח שכשחיפשו מעלות להזכיר בהספדים לעמי הארץ, מצאו לנכון לשבחם על נוכחותם המתמדת בבית הכנסת, כפי שאנו שומעים עד ימינו בהספדים, שהרי תלמידי החכמים שהספידו אותם הכירו אותם מן הפירקא והתפילות בבית הכנסת. וזה מסביר גם את אזכורי ההתגברות על אויבים: בשעת המיתה ניתן בדרך כלל לומר על המת שהתמודד עם הקשיים שבחיים, ואלוהיו היה בעזרו. אפשר שהמימרא של רב הונא מבוססת על זו של רבי תנחום בר חנינא שבירושלמי, אלא שמצא פסוק באברהם במקום בדוד,² וקבע שהקובע מקום לתפילתו הוא תלמידו של אברהם. מדוע? אולי מקור המימרא הוא הספד שספד רב הונא לאדם בשם אברהם,³ אך יותר נראה שהנוסחה "אי עניו אי חסיד, מתלמידו של – שימשה ברגיל בהספדים, כשלתלמיד חכם הוסיפו את שם רבו האמיתי,⁴ ולפשוטי עם אמרו "מתלמידו של אברהם אבינו", על פי משנה אבות ה יט:

כל מי שיש בידו שלשה דברים הללו מתלמידו של אברהם אבינו... עין טובה ורוח נמוכה ונפש שפלה... תלמידו של אברהם אבינו אוכלין בעולם הזה ונוחלין בעולם הבא, שנאמר: להנחיל לאוהבי יש ואצרתיהם אמלא (משלי ח כא).

לצד מימרות אלו בעניין קביעת מקום לתפילה, מצאנו לעיל ברייתא של אבא בנימין: "אין תפלתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת, שנאמר: לשמוע אל הרנה ואל התפלה (מלכים א ח כח)". מימרות אחרות בשבח התפילה בבית הכנסת ובציבור מפוזרות בין הסוגיות בחטיבת אגדה זו, ובמרוכזו להלן, בסוגיא י"ח, "בית הכנסת" (ז ע"ב-ח ע"א). לכאורה אפשר היה לפרש שהמימרות בעניין קביעת מקום לתפילה מתייחסות לתפילת יחיד,⁵ אך מן המקבילה דלעיל בירושלמי ולשונה: "לקבוע לו מקום בבית הכנסת להתפלל", נראה שמשמעות קביעת מקום היא קביעת המקום בתוך בית הכנסת, מה שמתאים להצעתנו בעניין המושב בחיים של מימרות אלו.

[5-4] אמר רבי חלבו אמר רב הונא: היוצא מבית הכנסת אל יפסיע פסיעה גסה. אמר אביי: לא אמריןן אלא למיפק, אבל למיעל, מצוה למרהט, שנאמר: ונרדפה לדעת את ה' (הושע ו א)

מקבילה למימרת רב הונא מצאנו בירושלמי ברכות ה א, ט ע"א, ושם מימרת אביי היא חלק מן המימרא המקורית של רב הונא:

רב הונא אמר: זה שהוא הולך לבית הכנסת, צריך להקל את רגליו. מה טעם? נדעה נרדפה לדעת את ה' (הושע ו א). וכשהוא יוצא, צריך להלך קימעא. מה טעם? כי אתה צעדי תספור (איוב יד טז).

מכיוון שמדובר במימרא בבבלי, ומכיוון שגם להלן מסייג אביי את דברי רב הונא בעניין דומה [15],⁶ נראה שהדיון המורכב שבבבלי הוא המקורי, ודיון זה פושט בירושלמי, ודברי אביי נכללו במימרא של רב הונא. דומה שעל אף שדברי רב הונא מובאים בבבלי בשם רבי חלבו, שעלה מבבל לארץ ישראל, לא רבי חלבו מסר את הדברים בארץ ישראל אלא אמורא שחי אחרי אביי. אמורא זה כבר הכיר את דברי אביי, וייחס את הדיוק לבעל המימרא. נראה שהשינוי מ"אל יפסיע

2 הדרשה בירושלמי מבוססת על הזמן של הפועל "ישתחוה", בעוד שבבבלי הפועל "עמד" הוא בעבר, וההוכחה היא מזה שאברהם חזר למקום שבו עמד קודם. ואף על פי שלא נאמר שם במפורש שאברהם השכים לתפילה דווקא, דומה שהדרשן בפיסקאות [2] ר-3 (רב הונא או בעל הגמרא המסביר את דברי רב הונא בעניין "תלמידו של אברהם אבינו") מכיר את הברייתא/מימרא של רבי יהושע בן לוי (בבלי ברכות כו ע"ב; ירושלמי ברכות ד א, ז ע"א) אשר לפיה לומדים מאותו פסוק שאברהם תיקן תפילת שחרית, ופשוט אפוא הדבר שעם השכמתו התפלל שחרית במקום אשר שם עמד/התפלל קודם.

3 אמנם לא מצאנו את השם "אברהם" בבבלי מפורש כשם פרטי בתקופת האמוראים, אבל שניים מן הגאונים נקראו אברהם. תוספתא סוטה יג ג-ד, עמ' 231-232.

4 וראה ירושלמי ברכות ה א, ח ע"ד, והדיון בסוגיא יג לעיל, "אבא בנימין", עיוני הפירוש לפיסקא [17], הערה 16.

5 וכן את דברי רבי יהושע בן לוי, גם הם בעניין דומה, להלן בסוגיא כ, "רבא לבניה", ח ע"ב.

פסיעה גסה" ל"צריך להלך קימעא" נועד להקביל את שני החלקים של המימרא זה לזה.⁷ ושמה ראה אביי לנכון לסייג מפורשות את דברי רב הונא, אף על פי שגם המימרא המקורית לא התייחסה אלא ל"יוצא מבית הכנסת", בעקבות המימרא של רבי יהושע בן לוי להלן [6], שהתירה ריצה אפילו בשבת, לפירקא. בבבל החמירו יותר באיסור ריצה בשבת מאשר בארץ ישראל, כפי שמוכח מדברי רבי זירא בפסקא [6] להלן, ולכן סבר אביי שרבי יהושע בן לוי ודאי לא היה מתיר ריצה בשבת לבית הכנסת אילולא היה הדבר רצוי באופן כללי, וכרקע למימרא של רבי יהושע בן לוי להלן הקדים אביי דיוק מדברי רב הונא, דיוק שמצא את דרכו למימרא עצמה במקבילה בירושלמי.

[6] אמר רבי זירא: מריש, כי הוה חזינא להו לרבנן דקא רהטי לפרקא בשבתא, אמינא קא מחללי רבנן שבתא. כיון דשמענא להא דרבי תנחום אמר רבי יהושע בן לוי: לעולם ירוץ אדם לדבר הלכה ואפילו בשבת, שנאמר: אחרי ה' ילכו כאריה ישאג (הושע יא י'), אנא נמי רהיטנא

איסור הריצה בשבת נמנה בבבלי שבת קיג ע"א-ע"ב בין האיסורים הנדרשים מן הפסוק ישעיה נח יג:

וכבדתו (ישעיה נח יג) – שלא יהא מלבושך של שבת כמלבושך של חול. מעשות דרכיך (שם) – שלא יהא הילוכך של שבת כהילוכך של חול. ממצוא הפצך (שם) – הפצך אסורין, הפצי שמים מותרין. ודבר דבר (שם) – שלא יהא דבורך של שבת כדבורך של חול; דבור אסור, הרהור מותר. בשלמא כולהו לחיי, אלא שלא יהא הילוכך של שבת כהילוכך של חול מאי היא? כי הא דאמר רב הונא אמר רב, ואמרי לה אמר רבי אבא אמר רב הונא: היה מהלך בשבת ופגע באמת המים – אם יכול להניח את רגלו ראשונה קודם שתעקר שניה – מותר, ואם לאו – אסור. מתקיף לה רבא: היכי ליעביד? ליקף – קמפיש בהילוכא. ליעבר – זימנין דמיתוסן מאני מיא ואתי לידי סחיטה. אלא בהא, כיון דלא אפשר, שפיר דמי. אלא כדבעא מיניה רבי מרבי ישמעאל ברבי יוסי: מהו לפסוע פסיעה גסה בשבת? אמר ליה: וכי בחול מי הותרה? שאני אומר: פסיעה גסה נוטלת אחד מחמש מאות ממאור עיניו של אדם.

מן הדרשה בתחילת הסוגיא שם, נראה שבדורות הראשונים הקפידו בבבל על איסור פסיעה גסה בשבת, כפי שעולה גם מדברי רב או רב הונא בהמשך, שאף בדלא אפשר אסרו לדלג מעל אמת המים בשבת. ואפשר שקושיית רבא על דברי רב או רב הונא, וקושיית הגמרא על עצם הדרשה: "בשלמא כולהו לחיי, אלא שלא יהא הילוכך של שבת כהילוכך של חול מאי היא?", שמצד אחד אין עליה תשובה הולמת בסוגיא שם⁸ אבל מצד שני יכולה להיתרץ בנקל בכמה דרכים,⁹ יסודה ברצון לעמעם את איסור הריצה בשבת, בגלל המציאות ההלכתית המתוארת אצלנו: בארץ ישראל התיירו ריצה בשבת לבית הכנסת ולפירקא ולדבר הלכה, והיתר זה התקבל גם בבבל מימי רבי זירא ואילך, ולכן הפסיקו לראות באיסור פסיעה גסה בשבת איסור מוחלט.¹⁰

7 ואולי גם משום שרבי ישמעאל ברבי יוסי פסל פסיעה גסה מכל וכל, ולא רק ביציאה מבית הכנסת; ראה בבלי שבת קיג ע"ב, והשווה ברכות מג ע"ב ותענית י ע"ב, וראה להלן, עיוני הפירוש לפסקא [6].

8 התשובה בענין אמת המים נדחת על ידי רבא, אך גם התשובה השנייה אינה מתקבלת: רבי ישמעאל ברבי יוסי לא השיב לרבי שיש איסור לרוץ בשבת משום "מעשות דרכיך", אלא שאסור לרוץ, בין בשבת בין בחול, משום סכנה.

9 רבא למשל, דוחה את התשובה הראשונה בענין אמת המים בטענה "היכי ליעביד? ליקף – קמפיש בהילוכא", ומכאן ש"מפיש בהילוכא" אסור בשבת. מדוע לא מפרשים בפשטות שזה הפירוש של "לא תהא הילוכך בשבת כהילוכך ביום חול"?

10 וראה י"ד גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 249-254, המצביע על כך שבארץ ישראל פירשו את הפסוק בישיעהו כמנוסב על איסור תחומין, בעוד שבבבל פירשוהו מחדש כענין לאיסור ריצה.

[13-7] אמר רבי זירא: אגרא דפירקא – רהטא. אמר אביי: אגרא דכלה – דוחקא. אמר רבא: אגרא דשמעתא – סברא. אמר רב פפא: אגרא דבי טמיא – שתיקותא. אמר מר זוטרא: אגרא דתעניתא – צדקתא. אמר רב ששת: אגרא דהספדא – דלויי. אמר רב אשי: אגרא דבי הלולי – מילי

קובץ זה נוסף כאן משום שבראשו עומדת מימרא של רבי זירא בעניין הריצה לפירקא, וגם במימרא הקודמת התייחס רבי זירא לריצה לפירקא. אך קשה להבין את משמעות הנוסחה "אגרא דא-ב'". רש"י פירש שבנוסחה זו ב' הוא אחד המרכיבים של מצווה א', ו"עיקר קיבול שכר לא", הוא לב'". אך פירוש זה אינו הולם כלל את המילים אגרא דא-ב', שמהן משתמע שב' הוא השכר תמורת א'. זאת ועוד: פירוש רש"י גורר אחריו כמה קביעות תמוהות במיוחד כאשר הוא מנסה להסביר מדוע המרכיב ב' הוא המרכיב החשוב ביותר בא': למשל, רש"י נאלץ לטעון שרוב הנוכחים בפירקא ובכלה אינם מבינים את התורה שמלמדים שם, שעיקר שימוח החתן הוא בדברים, ושעיקר ההספד הוא הרמת הקול שבהספד, למרות שהרמת הקול היא ההספד עצמו.

פירוש אחר מצאנו אצל הגאונים: "אגרא דפירקא ריהטא – אלאצלח [=היותר טוב] בפירקא למירהט",¹¹ וכך גם בתוספות הרא"ש ובתוספות רבינו יהודה על אתר: "אם רוצה לעשות מצוה כמאמרה בלי חסרון, יעשה כל הדברים שבסמוך". הערוך, ערך "אגר", פירש שהכוונה היא שיש לרוץ לפירקא "כדי שישמע מתחלה". אבל קשה להבין לפי זה "אגרא דכלה – דוחקא", אלא אם כן נאמר שאירועי הכלה המוצלחים ביותר הם אלה שבהם מתכנסים רבים בדוחק, ודוחק לפרש כן. פירוש זה גם אינו הולם כלל את המילים "אגרא דא-ב'", שהרי אין כאן עניין לשכר כלל. ונראה לפרש בפשטות שבמימרות אלו יש פירוש והדגמה של הביטוי "שכר מצוה מצוה" שבמשנה אבות ד ב:

בן עזאי אומר: הוי רץ למצוה קלה כבחמורה ובורח מן העברה, שמצוה גוררת מצוה ועברה גוררת עברה, ששכר מצוה מצוה ושכר עברה עברה.

בקובץ שבע מימרות. חמש מתוכן: הראשונה, השלישית, החמישית, השישית והשביעית הן אכן מצוות לוואי הנגררות אחר מצוות עיקריות:

רבי זירא מביא דוגמה ראשונה למושג "מצוה גוררת מצוה... שכר מצוה מצוה", ומסביר שהמשתתף בפירקא זוכה לא רק לקיים מצוות תלמוד תורה אלא גם מצוות ריצה, בדומה למה ששנינו במשנה אבות ה יד: "ארבע מידות בהולכי לבית המדרש: הולך ואינו עושה, שכר הליכה בידו. עושה ואינו הולך, שכר מעשה בידו. הולך ועושה, חסיד. לא הולך ולא עושה, רשע."

רבא מסביר שהלומד "שמעתא" תלמודית זוכה לא רק במצוות הלימוד עצמה בעקבות שינון החומר: "שמעתא, גמרא", אלא גם במצוות העיון בדברי תורה: "סברא, תלמוד", וכדבריו בבבלי עבודה זרה יט ע"א: "לעולם ילמד אדם תורה ואחר כך יהגה".

מר זוטרא אומר "אגרא דתעניתא – צדקתא" מפני שהמשתתף בתענית זוכה לא רק לקיים את מצוות הצום אלא גם את מצוות הצדקה, בו ביום, וכפי שנאמר בבבלי סנהדרין לה ע"א: "אמר רבי אלעזר אמר רבי יצחק: כל תענית שמלינין בה את הצדקה כאילו שופך דמים".

רב ששת אומר: "אגרא דהספדא – דלויי". הערוך ורש"י פירשו דלויי לשון הרמת קול בבכי ובמספד, אבל קשה לראות בהרמת הקול שבמספד מצוות לוואי נוספת על המספד עצמו, שהרי היינו הך. ונראה לפרש על פי מועד קטן כח ע"ב (ומקבילה בכתובות עב ע"א): "היה רבי מאיר אומר: טוב ללכת אל בית אבל וגו' עד והחי יתן אל לבו (קהלת ז ב) – דיספד – יספדוניה, דיקבר – יקברוניה, דיטען – יטעוניה, דידל – ידלוניה". אמנם רש"י פירש גם שם הגבהת הקול בהספד, אבל נראה יותר כפירוש השני בערוך בראש הערך "דל" 2, "דל ידלוניה... פירוש אחר: מי שנושא את המת, אחרים ישאו אותו. כמפורש בפרק המדיר (כתובות עב ע"א) דיטען יטעוניה". הערוך לא

גרס כאן "דיטען יטעוניה", וראה במילים "דידל ידלוניה" ביטוי נרדף לביטוי ההוא (המופיע אצלו במקבילה בכתובות בלבד), ומשמעותם של שני הביטויים: הגבהת המת עצמו. ולפי זה אפשר לפרש שההולך לשמוע את ההספד בהלוויה זוכה גם במצוות נשיאת הארון, שכן בימיהם היו הכתפים מתחלפים כדי לזכות את הרבים במצווה.

רב אשי אומר "אגרא דבי הילולא – מילי" מפני שהמשתתף בחתונה זוכה לא רק במצוות שימוח חתן וכלה אלא גם בשמיעת דברי תורה.

ברם גם לפירוש זה קשה להסביר את המימרות השנייה והרביעית: "אמר אביי: אגרא דכלא – דוחקא" ו"אמר רב פפא: אגרא דבי טמיא – שתיקותא". הדוחק אינו לא מצווה ולא שכר, והשתיקה בבית האבל היא אולי דבר רצוי ואף מצווה, אך קשה להפריד בין מצווה זו לבין עצם החובה לנחם אבלים או להתאבל. ונראה שבדברי אביי ורב פפא ישנה נימה הומוריסטית, וכאילו אומרים הם לחבריהם רבי זירא ורבא: אמנם הסברתם מהי המצווה הנגזרת בפירקא ובשמעתא, אבל מה תאמרו בנוגע לכלה ולבית האבל? כלה היא פורום של לימוד, בדומה לפירקא ולשמעתא, אך אין בפורום זה שכר הליכה (שהרי נשארים ללמוד שם יום אחר יום), וגם אין זה שיעור עיוני, המזכה את המשתתף במצוות ההגיייה בתורה: "סברא". איזו מצווה נוספת נגזרת כאן? "תופעת הלואיא" היחידה הנלווית לכלה היא ה"דוחקא" – צפיפות.¹²

במימרת רב פפא נראה ש"שתיקותא" היא ההפך מ"מילי" במימרת רב אשי – שתיקות מדברי תורה. רב פפא מפרש בנימה הומוריסטית שבמעמד ניהום האבלים אין התופעה הנגזרת מצווה אלא עברה: ביטול תורה; שהרי האבל אסור בתלמוד תורה, ולכן "אין אומרים שמועה ואגדה בבית האבל" (מועד קטן כג ע"א).

[15-14] אמר רבי חלבו אמר רב הונא: כל המתפלל אחורי בית הכנסת נקרא רשע, שנאמר: סביב רשעים יתהלכון (תהלים יב ט). אמר אביי: לא אמרן אלא דלא מהדר אפיה לבי כנישתא, אבל מהדר אפיה לבי כנישתא, לית לן בה

מימרא זו מיוחסת לרבי חלבו בשם רב הונא בכתבי היד מינכן, אוקספורד ופריז, אך בדפוסים חסר "אמר רבי חלבו" וכן בכתב יד פירנצה, אבל גם המילים שלפני כן: "אגרא דהילולא מילי", חסרות בכתב יד פירנצה, והושלמו בגיליון.

מקבילה למימרא זו של רב הונא מצאנו בירושלמי ברכות ה א, ח ע"ד:

רב חונה¹³ אמר: המתפלל אחורי בית הכנסת נקרא רשע, שנאמר: סביב רשעים יתהלכון (תהלים יב ט).

רב חונה אמר: כל מי שאינו בבית הכנסת בעולם הזה אינו נכנס לבית הכנסת לעתיד לבוא. מה טעם? סביב רשעים יתהלכון.

שתי המימרות בירושלמי הן שני ניסוחים של אותו רעיון; גם במימרא השנייה מתייחס רב הונא למי שנמצא בסביבות בית הכנסת כדי להשתתף בתפילת הציבור אבל אינו נכנס ממש פנימה, ויעידו על כך הנקודות הבאות:

א. שתי המימרות של רב הונא נלמדות מאותו פסוק.

ב. המילה "סביב" בפסוק משמעה "אינו בבית הכנסת אבל נמצא בסביבה".

ג. הביטוי המשמש במימרא השנייה של רב הונא הוא "אינו בבית הכנסת", ולא "אינו בא לבית הכנסת".

12 כך נראה לפרש על פי מימרת רבא בסוגיא יג לעיל, "אבא בנימין", פסקא [15], המיוחסת במקצת העדים שם לאביי: "האי דוחקא דהוי בכלה מנייהו [= מן המזיקין] הוי". אך אם הפירוש שלנו נכון, ומדובר ב"שכר" אירוני והומוריסטי, נראה שאביי מרמז כאן גם למונח הרגיל של המילה "דוחקא" בבבלי, עניות, שהרי המשתתף בכלה מוניה את פרנסתו למשך ימי הכלה.

13 כך בכתבי יד וטיקן, פריז ולונדון, וכן צריך לומר. בכתבי יד לייזן וונציה: "חונה", ללא "רב".

מן המימרא השנייה מוכח שלפי הירושלמי לפחות, אין רב הונא מבחין בין מי שמפנה את גבו לבית הכנסת לבין מי שמחזיר פניו אל כיוון בית הכנסת, כפי שאמר אביו, אלא עצם העובדה שאינו בבית הכנסת מצביעה עליו כעל רשע. מסיבה זו, הסייג שבו סייג אביו את דברי רב הונא: "ולא אמרן אלא דלא הדר אפיה לבי כנישתא", אינו בא לידי ביטוי בסוגיא בירושלמי (בניגוד לתוכן הסייג של אביו ב-^[5]), שאכן מצא את דרכו למקבילה בירושלמי. תחת זאת דאג העורך להביא ניסוח שני של מימרת רב הונא, אשר ממנו מוכח שאביו לא צדק בהגבילו את דברי רב הונא למי שמפנה גבו לבית הכנסת.

עמדתו המקלה של אביו בעניין ההימצאות מחוץ לבית הכנסת באה לידי ביטוי גם להלן, סוגיא כ, "רבא לבניה", ח ע"ב:

אמר להו רבא לבניה: כשאתם חותכין בשר אל תחתכו על גב היד... ואל תשבו על מטת ארמית ואל תעברו אחורי בית הכנסת בשעה שהצבור מתפללין...

ואל תעברו אחורי בית הכנסת בשעה שהצבור מתפללין. מסייע ליה לרבי יהושע בן לוי, דאמר רבי יהושע בן לוי: אסור לו לאדם שיעבור אחורי בית הכנסת בשעה שהצבור מתפללין. אמר אביו: ולא אמרן אלא דליכא פתחא אחרינא, אבל איכא פתחא אחרינא, לית לן בה. ולא אמרן אלא דליכא בי כנישתא אחרינא, אבל איכא בי כנישתא אחרינא, לית לן בה. ולא אמרן אלא דלא דרי טונא ולא מנח תפילין, אבל איכא חד מהנך, לית לן בה.

מימרות רבי יהושע בן לוי ורבא לא התייחסו לאדם שמתפלל מאחורי בית הכנסת, אלא לאדם שעובר מאחורי בית הכנסת ובמפגין אינו נכנס להתפלל. גם במקרה זה הגביל אביו את האיסור למקרה שבו ברור לכולם שאדם זה בזז לתפילת הציבור, אבל אם יש אפשרות לפרש את מעשהו באופן אחר, "לית לן בה".

דומה שמימרת רב הונא כאן היא עיבוד ופיתוח של מימרת רבי יהושע בן לוי, לחומרא. לא זו בלבד שאסור לעבור מאחורי בית הכנסת, אלא אסור אפילו להתפלל "בציבור" בחצר בית הכנסת מאחור. מובן שאביו, שהגביל אפילו את דברי רבי יהושע בן לוי, המקלים יחסית, למקרה שהעובר על פני בית הכנסת מפגין את זלולו בתפילה בציבור, חייב לסייג גם את דברי רב הונא, שהרי רב הונא עוסק במי שמתפלל עם הציבור אלא שהתמקם מאחורי בית הכנסת! נראה שזה הרקע לפירושו המוקשה של אביו לדברי רב הונא: "לא אמרן אלא דלא מהדר אפיה לבי כנישתא". הרי אדם העומד בחצר האחורית של בית הכנסת ומתפלל שם עם הציבור ודאי מהדר אפיה לבי כנישתא. אביו נאלץ להעמיד את המקרה במי שבוחר להתפלל ביחידות דווקא לנוכח הציבור תוך הפניית גבו אליהם.¹⁴

[16] ההוא גברא דקא מצלי אחורי בי כנישתא ולא מהדר אפיה לבי כנישתא. חלף אליהו, חזייה, אידמי ליה כטייעא. אמר ליה: כדו בר קיימת קמיה מרן? שלף ספסרא וקטליה

נראה כגירסת רוב כתבי היד: "חלף ההוא טייעא",¹⁵ ללא אזכור של אליהו.¹⁶ אליהו אמנם מקנא לאלוהיו בסיפורי המקרא, אבל בעולמם של חכמים לא מצאנו אותו מעולם משמש בתפקיד זה,

14 על גישתו הדרערכית של אביו בנוגע לתפילה בציבור, שהיא היסוד להקלותו במקרים אלו, נעמוד להלן, בדיון בסוגיא יח, "בית הכנסת".

15 מינכן: "חלף ההוא טייעא חזייה", פריז: "חלף איהו טייעא וחזייה". גירסת כתב יד פירנצה לסימן כולו היא: "ההוא גברא דהוה [מצלי] אחורי בי כנישתא ולא הוה מהדר אפיה לבי כנישתא [חלף ההוא טייעא וחזייה אמר ליה כדו בר קיימת קמי > .. < רן איכא דאמ את (אליהו)] חלף אליהו אידמי ליה כטייעא א"ל בדובר קיימת קמיה מרן שקל ספסרא וקטליה".

16 גם בעל דקדוקי סופרים מסתייג מן האפשרות שמדובר באליהו, משום ד"לאו בר קטלא הוא!" אבל אין לדרוש מסיפורי אגדה דיוק והיגיון הלכתי, ודאי יכול אליהו מלאך הברית למלא שליחות של הקב"ה בהוצאה להורג גם כשבת דין של מטה אינו רשאי לעשות כן. וראה סדר אליהו רבא וסדר אליהו זוטא, מהדורת מאיר איש שלום, ירושלים תשכ"ט, מבוא, עמ' 28, הערה 1.

ואדרבה, הוא מאיר את עולם ההלכה בהומור, במטא-הלכה, במוסר ובפלורליזם הרמנויטי.¹⁷ נראה שזיהוי הטייעא עם אליהו בא בתקופה מאוחרת יותר כדי להסביר מדוע טייעא, עובד עבודה זרה, מקפיד כל כך שההוא גברא יתפלל בבית הכנסת, ומכנה את הקב"ה "מרך". אבל בסיפור המקורי רצו דווקא להדגיש שאפילו הגויים מקפידים להתפלל לאלוהיהם בבתי העבודה זרה המפוארים שלהם, ולכן קל וחומר שעלינו לעבוד את הקב"ה בתוך בית הכנסת, ולא מחוצה לו.

דומה שסיפור תמוה זה מתפרש היטב כהסבר למימרא סתומה של רבי יוחנן בבבלי ברכות סא ע"א (ובבלי עירובין יח ע"ב):

אמר רבי יוחנן: אחורי ארי ולא אחורי אשה, אחורי אשה ולא אחורי עבודה זרה, אחורי עבודה זרה ולא אחורי בית הכנסת בשעה שהציבור מתפללין.

מימרת רבי יוחנן מדרגת את הסכנה היחסית של הליכה אחרי אריה, אשה, עבודה זרה ובית הכנסת בשעה שהציבור מתפללים. בכגון זה היינו מצפים לסיפורים שידגימו או יוכיחו את הסכנות היחסיות, ודומה שההקשר המקורי של דברי רבי יוחנן, אבד.¹⁸ אפשר שהסיפור שלנו הוא שריד של ניסיון לשחזר את הסיפור שמאחורי "אחורי עבודה זרה ולא אחורי בית הכנסת בשעה שהציבור מתפללין". ושמה גרס בעל הסיפור שלנו בדברי רבי יוחנן: "אחורי ארי ולא אחורי אשה, אחורי אשה ולא אחורי גוי, אחורי גוי ולא אחורי בית הכנסת בשעה שהציבור מתפללין", והמילה גוי הומרה במילה "עכו"ם", שהתפרשה לשון עבודת כוכבים ומזלות ולא עובד כוכבים ומזלות. ואם כן, הסיפור שלנו מדגים מדוע עדיף ללכת אחרי הגוי ולא שהגוי ילך אחריך כשאתה עומד מאחורי בית הכנסת שעה שהציבור מתפללים.

כדו בר

הביטוי "כדו בר" מחולק לשתי מילים, כמו ברוב העדים. פירושו: "עכשיו בחוץ". מצאנו "כדו" במובן "עכשיו" עוד פעמיים בבבלי: סוכה מד ע"ב; נדרים כא ע"ב. וכך נראה לפרש ללא קושי. הטייעא קובל על עצם עמידתו של היהודי מחוץ לבית הכנסת, ברוח דברי רב הונא המקוריים, ולא על עמידתו עם הגב לבית הכנסת, כדברי אביי. ואין צורך בפירוש רש"י "שתי רשויות" או בפירוש רב שרירא גאון¹⁹ והערור, ערך בדובר, "לאחורנית", על פי הערבית: "מוסתדבר". למרות מחמאותיו של קהוט לרבי נתן בעל הערוך בעניין זה, שהשכיל למצוא פירוש לדברי הערבי על פי הערבית, נראה פשוט שהסיפור נועד להיות מובן על ידי דוברי ארמית שלא דווקא הכירו את המילים "דובר" ו"מוסתדבר" במונחים "גב" ו"אחורנית". ואין שום קושי בכך שהטייעא יאמר למתפלל: "עכשיו בחוץ אתה עומד לפני קונך?".

17 ראה פ' פלאי, "אליהו הנביא בבית מדרשם של חז"ל", בתוך: באורח מדע: ספר היוכל לאהרן מירסקי, לוד תשמ"ו, עמ' 141-168.

18 המימרות שלפני זו של רבי יוחנן עוסקות בהליכת מנוח אחרי אשתו, ואפשר שדברי רבי יוחנן הם דרשה על הסיפורים הבאים בספר שופטים: ניתן להוכיח "אחורי ארי ולא אחרי אשה" משמשון, שהתגבר על הארי אך נפל בידי אשה. ניתן להוכיח "אחורי אשה ולא אחרי עבודה זרה" מסמיכות הפרשיות שמשון ופסל מיכה: שמשון אמנם נלכד על ידי אישה אך שמר אמונים לקב"ה ונעשה נס לישראל על ידו, בעוד שאנשי שבט דן, שרדפו אחר עבודה זרה, הקימו את פסל מיכה בעיר דן והביאו לידי גלות עשרת השבטים. ניתן להוכיח "אחורי עבודה זרה ולא אחרי בית הכנסת בשעה שהציבור מתפללין" מסיפור פלגש בגבעה: הלוי בסיפור זה נמנע מלהיכנס לעיר יבוס: "עיר נכרי אשר לא מבני ישראל", ובמקום זה זיטרו שם לבוא ללון בגבעה ויבא וישב ברחוב העיר ואין איש מאסף אותם הביתה ללון" (שופטים יט טו), ובהמשך הוא מספר למארחו "ואת בית ה' אני הולך ואין איש מאסף אותי הביתה" (שם יח); הרי שישב ברחוב מאחורי בית הכנסת במקום להיכנס לבית הכנסת, ובכך גרם למות פילגשו!

19 אוצר הגאונים, התשובות, עמ' 14.

[17] אמר ליה ההוא מרבנן לרב ביבי בר אביי, ואמרי לה רב ביבי לרב נחמן בר יצחק: מאי כרום זלות לבני אדם (תהלים יב ט)? אמר ליה: דברים שעומדים ברומו של עולם ובני אדם מזלזלין בהן

"כרום זלות לבני אדם" הוא הסיפא של הפסוק "סביב רשעים יתהלכון", והפירוש המובא כאן הוא ברוח דברי רבי חלבו בשם רב הונא לעיל: רב הונא דרש את הפסוק על המתפלל מאחורי בית הכנסת; אמוראי בבל ביקשו להבין ברוח פירוש זה את הסיפא של הפסוק, והסבירו: לבני האדם העומדים מאחורי בית הכנסת ומתפללים, דברים העומדים ברומו של עולם הם כ"זולות".

[21-19] רבי יוחנן ורבי אלעזר דאמרי תרויהו: כיון שנצטרך אדם לבריות, פניו משתנות ככרום, שנאמר: כרום זלות לבני אדם (תהלים יב ט). מאי כרום? כי אתא רב דימי, אמר: עוף אחד יש בכרכי הים וכרום שמו, וכיון שחמה זורחת, מתהפך לכמה גוונין. רבי אמי ורבי אסי דאמרי תרויהו: כאלו נדון בשני דינין, אש ומים, שנאמר: הרכבת אנוש לראשו באנו באש ובמים (תהלים טו יב)

שלוש מימרות אלו, זו של רבי יוחנן ורבי אלעזר, של רב דימי ושל רבי אמי ורבי אסי, נוספו כאן מהקשר אחר, משום שגם בהן מוזכר פירוש לפסוק "כרום זלות לבני אדם". אך בהקשר המקורי היה נושאו של הדיון, גורלו של העני הנצרך לבריות. רבי יוחנן ורבי אלעזר לומדים מן הפסוק "כרום זלות לבני אדם" שפניו של העני ("זולות לבני אדם") משתנים ככרום, ואילו רבי אמי ורבי אסי לומדים מתהלים טו יב שהוא נחשב כמי שנידון באש ובמים. התלמוד קוטע את הדיון במצבו של העני באמצע, לאחר דברי רבי אלעזר ורבי יוחנן, כדי להקשות "מאי כרום?", ומביא את תשובתו של רב דימי, שמדובר בעוף המתהפך עם זריחת השמש לכמה גוונים.

עצם הקושיא "מאי כרום" והתירוץ עליה, מעלים קשיים שאינם במימרא המקורית של רבי יוחנן ורבי אלעזר, שהרי "כרום", chroma, פירושו ביוונית, כידוע, "צבע", ואין ציפור בשם זה בלשון האומות. דברי רבי יוחנן ורבי אלעזר ודאי התייחסו במקורם לעצם שינוי גון הפנים של העני, ונראה שבמימרא המקורית של רבי יוחנן ורבי אלעזר היתה הגירסא: "פניו משתנות כרום" או "בכרום", "משתנות (ב)צבע". ואכן, רוב הלכסיקוגרפים שניסו להסביר את המילה "כרום" במימרת רבי יוחנן, התעלמו מדברי רב דימי, ופירשו "כרום" לשון צבע.²⁰

ונראה לי לפרש את דברי רב דימי באופן זה: הבלים, שלא הכירו את המילה היוונית "כרום" במובן צבע, ודאי חשבו שרבי יוחנן דורש את האות כ"ף במילה "כרום" ככ"ף הדמיון, ולא כחלק מן המילה. ולכן, כאשר נשאל רב דימי למשמעות הדרשה, הוא פירש את דברי רבי יוחנן, ספק בבדיחות הדעת ספק ברצינות, כאילו מדובר בכ"ף הדמיון: "כרום" פירושו "כ-רום". ויש כאן משחק מילים: "רום" לשון גובה ("מגביה עוף"), ו"רום" במובן "רומי". רב דימי דמיון לעצמו עוף בכרכי הים שגווניו משתנים עם הזריחה, וזו אינה אלא משאלת לב בנוגע לנשר הרומי, שעם זריחת שחר הגאולה ישתנו גווני פניו, ויתהפכו כגון פני העני המחזר על הפתחים. לפי זה עלינו לומר שהגירסא המקורית בדברי רב דימי היתה "רום", תחת "כרום": "עוף אחד יש בכרכי היום ורום שמו", אלא אם כן נפרש "כ-רום שמו": שמו דומה ל"רום".

20 כך רבי בנימין מוספיא (בערך השלם, ערך "כרם" 3); וכן S. Krauss, *Lehnwoerter* ו J. Levy, *Woerterbuch*, ומזהה את ה"כרום" של רב דימי עם ציפור גן העדן הצבעונית. היחיד שניסה למצוא עוף בשם "כרום" היה נחום ברילל, בהצעה שהובאה על ידי בעל הערוך השלם, ערך "כרם" 3. ברילל ניסה לקשור בין העוף הזה לעוף בשם oinas ביוונית, ציפור שאריסטו מונה באופן קבוע בין חמשת סוגי היונים בתולדות החי שלו. צבעה של ציפור זו אמור להיות כצבע היין (oinos). ברילל טוען שעוף זה מוזכר בסורית בשם "כרמיונא" (לשון "כרם"), ומכאן הציפור "כרום" שלנו. אך לא מצאתי זכר לערך "כרמיונא" בלכסיקונים סוריים, וחוקרי יוונית דווקא מתקשים לזהות את ה oinas של אריסטו וטוענים שמדובר בשיבוש המילה השמית "יונה"! (ראה הערת המהדיר של תולדות החי של אריסטו, 544b, שורה 6, במהדורת Loeb Classical Library, והציון שם ל"כרמיונא" וד'ארסי תומפסון, D'Arcy Thompson, *A Glossary of Greek Birds*). אך גם אם יש עוף אדום הנקרא בסורית "כרמיונא", וגם אם צבעו אדום כענבי הכרם, קשה להבין את הקשר ל"כרום" שלנו, שהרי צבע העוף שלנו אינו דווקא אדום, אלא משתנה באור השמש.

[24-22] אמר רבי חלבו אמר רב הונא: לעולם יהא אדם זהיר בתפלת המנחה, שהרי אליהו לא נענה אלא בתפלת המנחה, שנאמר: ויהי בעלות המנחה ויגש אליהו ויאמר ענני ה' ענני (מלכים א יח לו). ענני שתרד אש מן השמים, וענני שלא יאמרו מעשה כשפים הם. רבי יונתן אמר: אף בתפלת ערבית, שנאמר: תכון תפלתי קטרת לפניך משאת כפי מנחת ערב (תהלים קמא ב). רב נחמן בר יצחק אמר: אף תפלת שחרית, שנאמר: ה' בקר תשמע קולי בקר אערך לך ואצפה (תהלים ה ד)

דומה שאזהרתו המקורית של רב הונא היתה בנוגע לתפילת מנחה משום שהיא תפילה שעלולה להישכח, מכיוון שאין מתפללין אותה לא בתחילת היום ולא בסופו. וכיוצא בזה מצאנו הלכות מיוחדות האוסרות פעילות בשעת המנחה עד שיתפלל (משנה שבת א ב) ומימרא של רבי יהושע בן לוי האוסרת על אכילה בשעת מנחה עד שיתפלל (בבלי ברכות כח ע"ב; שבת ט ע"א). ואף הלשון "יהא אדם זהיר" נופל היטב רק על תפילה "נשכחת". אלא שאמוראים שחיו אחרי רב הונא לא רצו ליצור את הרושם שצריכים להקפיד רק בתפילת מנחה, ולכן הוסיפו פסוקים בשבח התפילות האחרות.

המימרא בעניין ערבית מוקשית במיוחד. המימרא מיוחסת בעדים שונים לרבי יונתן, רבי יוחנן ורבי נתן. אבל רבי נתן ורבי יונתן חיו לפני רב הונא, ואף בנוגע לרבי יוחנן קשה לתאר שהוא מוסיף ומרחיב מימרא של רב הונא. ואף הפסוק המובא שם: "תכון תפלתי קטרת לפניך משאת כפי מנחת ערב", מוקשה, שהרי מוכרת שם "מנחה", לא רק "ערב", ובכל מקום אחר שהפסוק מובא בספרות חז"ל בנוגע לתפילה ספציפית, הוא מוסב על תפילת מנחה דווקא!²¹ ושמה במקורם של דברים היתה כאן מימרא נוספת המדברת בשבח תפילת מנחה דווקא,²² בשם תנא או אמורא ארץ ישראלי. אך לאחר שהוסיף רב נחמן בר יצחק "אף בתפלת שחרית", ניצל העורך את העובדה שבמימרא האמצעית מוכרת "מנחת ערב" דווקא, והסב את המימרא על תפילת ערבית, כדי שתהיה לו מערכת מלאה: מנחה, ערבית ושחרית. ושמה האמוראים עצמם לא הזהירו בעניין תפילת ערבית, משום שהיא לא נתפסה כחובה.

[22] ענני שתרד אש מן השמים, וענני שלא יאמרו מעשה כשפים הם

מילים אלו חסרות ברוב כתבי היד. הן נלקחו מסוגיא כה, "יציאת מצרים", דף ט ע"ב להלן, שם הנושא העיקרי של הסוגיא הוא יציאת מצרים, ונוספו בדפוס בסוגייתנו. דומה שהחשש של אליהו "שלא יאמרו מעשה כשפים הם" – שאינו כל כך במקומו בהר הכרמל כשברור שהוא מבקש מענה מה' לעומת מתחריו המבקשם מענה מהבעל – יסודו בדרשה על המילה "בלהטיהם" בבבלי סנהדרין סז ע"ב ומקבילות, אשר לפיה סברו פרעה ועבדיו שהאותות של משה הם מעשי כשפים.

[25-27] ואמר רבי חלבו אמר רב הונא: כל הנהנה מסעודת חתן ואינו משמחו, עובר בחמשה קולות, שנאמר: קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה קול אומר הודו את ה' צבאות (ירמיה לג יא). ואם משמחו מה שכרו? אמר רבי יהושע בן לוי: זוכה לתורה שנתנה בחמשה קולות, שנאמר: ויהי ביום השלישי בהיות הבקר ויהי קולות וברקים וענן כבד על ההר

21 ירושלמי ברכות ד א, ז ע"ב; אגדת בראשית עז; מדרש תהלים קמא ב.

22 השווה אגדת בראשית עז: "זה שאמר הכתוב תכון תפלתי קטרת לפניך משאת כפי מנחת ערב (תהלים קמא ב) – אין לך חביבה יותר מתפלת מנחה."

וקול שופר (שמות יט טז) וגו' ויהי קול השופר (שמות יט יט) וגו' והאלהים
יעננו בקול (שמות יט כ)

המימרות של רבי חלבו בשם רב הונא ורבי יהושע בן לוי מוקשות מכמה סיבות:

- א. רבי יהושע בן לוי חי לפני רב הונא ולכן לא ייתכן שהוא הגיב לקושיא של סתם התלמוד על רב הונא, ואף לא ייתכן שהוא הרחיב בעצמו את מימרת רב הונא.
- ב. הביטוי "עובר בחמשה קולות" שבמימרת רב הונא אומר דרשני כשלעצמו: איזו עברה יש כאן? לכל היותר היה לו לומר "ביטל חמשה קולות" או כיוצא בזה.
- אך אם נסדר מחדש את המימרות באופן כרונולוגי ונשלים את החסר, נגיע לסוגיא משוחזרת כדלהלן:

סוגיא שלפנינו

ואמר רבי חלבו אמר רב הונא: כל הנהנה מסעודת חתן ואינו משמחו, עובר בחמשה קולות, שנאמר: קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה קול אומר הודו את ה' צבאות.

ואם משמחו מה שכרו? אמר רבי יהושע בן לוי: זוכה לתורה שנתנה בחמשה קולות, שנאמר: ויהי ביום השלישי בהיות הבקר ויהי קולות וברקים וענן כבוד על ההר וקול שופר וגו' ויהי קול השופר וגו' והאלהים יעננו בקול.

סוגיא משוחזרת

אמר רבי יהושע בן לוי: כל המשמח חתן וכלה בחמשה קולות, שנאמר: קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה קול אומר הודו את ה' צבאות, זוכה לתורה שנתנה בחמשה קולות, שנאמר: ויהי ביום השלישי וכו'.²³

אמר רבי חלבו אמר רב הונא: וכל הנהנה מסעודת חתן ואינו משמחו, עובר בחמשה קולות.

ואפשר שפירוש דברי רב הונא במקורם היה: "עובר [על דברי תורה שנתנו] בחמשה קולות". על כל פנים, מניסוח הדברים "נהנה... ואינו משמחו", נראה שהעברה כאן דומה לזו של מי שאינו מחזיר שלום לחברו, שלפי מימרא אחרת של רבי חלבו בשם רב הונא להלן, "נקרא גולן" [37]. אך בעל הקובץ שלנו נאלץ להקדים את דברי רבי חלבו בשם רב הונא לדברי רבי יהושע בן לוי, שהרי מדובר בקובץ של דברי רבי חלבו בשם רב הונא. הוא פירש שחמשת הקולות בדברי רב הונא הם "קול ששון...", והרחיב את המימרא בהתאם.

[32] אמר רבי חלבו אמר רב הונא: כל אדם שיש בו יראת שמים, דבריו נשמעין, שנאמר: סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא (קהלת יב יג) וגו'

דומה שדרשת רב הונא כאן, הדורש "סוף דבר הכל נשמע" לשון "דבריו נשמעין", מושפעת מן הפסוק הסמוך, קהלת ט יז: "דברי חכמים בנחת נשמעים מזעקת מושל בכסילים".²⁴

23 והשווה דרשה הפוכה בתנחומא א כי תבוא ד, ודברים רבה כי תבוא א, המבטיחה שמי ששומע בקול תורה שניתנה בחמשה קולות, יזכה לראות בגאולה של ה' קולות.

24 בעל יפה עיניים מקביל את דרשת רבי חלבו בשם רב הונא כאן להספדו של אביו דשמואל לרבי לוי בן סיוסי, המובא בירושלמי ברכות ב ח, ה ע"ג. אך אין קשר של ממש בין הדברים, ונראה שהתכוון להצביע על דמיון בין הדברים שם לבין דברי רבי אבא בר כהנא אצלנו [34]: "מאי כי זה כל האדם? שקול זה כנגד כל העולם כלו".

[37] אמר רבי חלבו אמר רב הונא: כל שיודע בחברו שהוא רגיל ליתן לו שלום, יקדים לו שלום, שנאמר: בקש שלום ורדפהו (תהלים לד טו). ואם נתן לו ולא החזיר, נקרא גזלן, שנאמר: ואתם בערתם הכרם גזלת העני בבתיכם (ישעיה ג יד)

רש"י מפרש שההוכחה מישעיה ג יד היא מן הביטוי "גזלת העני", שהרי לעני אין כלום לגזול ממנו פרט לאי החזרת שלום, והעניין דחוק קצת. אך המעיין בהקשר הכולל של ישעיה ג יראה בבירור שמדובר שם בגאוות העשירים המבזים את העניים: "כי כשלה ירושלים ויהודה נפל, ומעלליהם אל ה' למרות עני כבודו" (פסוק ט), היינו, בפירוש: המריית כבוד העני היא גזל העני שעליו דובר בהמשך. ומיד לאחר הפסוק המצוטט אצלנו, פסוק יד, מצאנו: "מה לכם תדכאו עמי ופני עניים תטחנו... יען כי גבהו בנות ציון ותלכנה נטויות גרון... (פסוקים טו-טז), וכל אלה מצביעים על כך שהעשירים ביזו את העניים בהליכתם, כשאי החזרת שלום היא ודאי מרכיב חשוב בביזיון חברתי זה.